

НЕНАД ЖАРКОВИЋ

ПРОЛАЗНИ ЛОГОР
ТОПОВСКЕ ШУПЕ

Увод

Нападом Трећег рајха на Пољску, 1. септембра 1939, отпочео је ратни сукоб до тада невиђених размера и жестине; вођен је свуда и свим средствима, тако да су га историчари, користећи термин настао током рата, с правом називали *тотални рат*. Свом снагом и бруталношћу рат је захватио и цивилно становништво, а нацистичко-фашистички режими потпуно су га дехуманизовали масовном и колективном репресијом, као и стварањем логора – „индустрија смрти“.

Током Другог светског рата, шездесет милиона цивилних становника Европе било је присиљено да мења место боравка из религиозних или политичких разлога, због присилних етничких промена, војних операција, депортовања на принудни рад или масовног уништења.

Систем принуде створен у Трећем рајху, после немачких освајања проширио се на велики део Европе; достигао је огромне размере и донео патње и смрт милионима људи. То је било омогућено веома усавршеном технологијом убијања, која је до пуног изражаја дошла у немачким концентрационим логорима.

Концентрациони логори

Примери интернирања одређених категорија људи или припадника одређених етничких или националних група, и то без суђења (или са формалним пресудама), на места с посебним режимом, могу се наћи од антике, Наполеоновог доба, шпанско-кубанског, бурског, а нарочито од Првог светског рата – када се већ може говорити о одређеном систему. Концентрациони логори ипак су посебна историјска појава. Они су свој најразвијенији облик добили у међуратном периоду и нарочито у време Другог светског рата. Завршетак рата није, нажалост, означио крај овог оличења крајње дехуманизације.¹

Сл. 1. Аутокоманда: непосредна околина логорских објеката. Зграде у којима је била немачка војна радионица „ХКП – 533“. Фотографија из 1979. године

Концентрациони логори служили су за изоловање и брже или спорије уништавање стварних или потенцијалних политичких противника, као и појединих расних и националних група. Логораши су коришћени за рад док су били за то способни, а нејаки, слаби и стари су уништавани.

Мрежа немачких концентрационих логора постепено се ширила: до почетка рата 1939. године постојала су три велика и двадесет пет мањих, до 1942. године, број је нарастао на шеснаест великих и педесет мањих, а до пролећа 1945. године израђено је двадесет великих и шездесет пет мањих концентрационих логора. Ако се урачунају и њихови подручни логори, експозитуре и команде у Немачкој и окупираним земљама, тај број се, према разним ауторима креће од 500 до 800.

Просечно је у немачким концентрационим логорима било по милион људи, а кроз њих је прошло од осам до 10 милиона, мада се процене крећу и до 12 милиона људи. Од тог броја око седам милиона је убијено или умрло.²

Свакако треба истаћи одговорност Трећег рајха и за формирање и подршку режима који су на својој територији организовали концентрационе логоре и спроводили уништавање делова свог становништва. Најбољи пример за то је клеронацистички режим у Независној држави Хрватској и логор Јасеновац.

Концентрациони логори су током Другог светског рата представљали симбол нацистичке идеологије, расног и политичког геноцида и великонемачког државног терора. Сlike глади, гасних комора, крематоријума, масовних егзекуција, живих лешева од последица „научних експеримената“, биле су стварност у којој су живели и умирали милиони Европљана. У та језива догађања, од 1941. до 1944. године, укључено је и становништво Србије и Београда.

Напад на Југославију

У припрема за поход на Совјетски савез, после освајања великог дела европског копна, Трећи рајх није могао ни смео да остави нејасну ситуацију на југоистоку Европе. Овај простор је економски и, већим делом, политички био укључен у немачку сферу (приступ тројном пакту Мађарске, Румуније, Бугарске), али су британско присуство, грчки отпор Италијанима и колебљиво држање Југославије после војног пуча 27. марта 1941. године учинили да војно решење постане нужно и хитно.

Ради постизања наведених циљева, створен је веома разгранат систем принуде ослоњен на полицијски апарат који је, нарочито од почетка устанка у Југославији, уско сарађивао с војним јединицама и установама. Широка мрежа затвора и логора различитог карактера, величине и трајања, као и хиљаде већих и мањих

Сл. 2. Логорски објект 1

стратишта симболишу ово време страховладе и масовне насилне смрти. Према досадашњим истраживањима, на тлу Краљевине Југославије у Другом светском рату организован је 71 концентрациони и сабирни логор, 329 истражних и других затвора, а држављани Краљевине Југославије били су у 69 логора и њихових подручних логора ван земље.

Окупациони режим у Београду

Београд је у Краљевини Југославији сачињавао посебну административну јединицу, издвојену из бановина, под називом Управа града Београда. У његовом саставу 1941. године били су и град Земун, Панчево и 14 приградских општина са укупно 400 000 становника. Београд је био главни политички, економски, административни и културни центар Краљевине Југославије. Имао је око 20.000 зграда, 1.700 улица, 240 разних индустријских предузећа са 25 000 радника, универзитет са 12 000 студената и неколико десетина разних школа са 73 000 ђака.

Догађаји 27. марта, подршка извршеном пучу, показали су снажно антифашистичко расположење Београђана. Време је касније потврдило да је пркос био изузетно скуп. Без претходне објаве рата, Немци су 6. априла 1941. године напали Краљевину Југославију према већ утврђеној директиви Подухват 25. Немачка агресија на Југославију почиње ваздушним нападом на Београд. Са аеродрома код Беча, Граца, Печуја и Арада

на Београд је усмерено 880 борбених авиона. У раним јутарњим сатима отпочели су ваздушни напади у четири таласа, а сутрадан 7. априла још два напада. Београд је бомбардован и 11. и 12. априла. Укупно је на Београд изведено 980 полета и бачено је око 440 тона разних бомби.

Немачки терористички напад на незаштићени Београд проузроковао је смрт око 3 000 људи, а разорним запаљивим бомбама погођени су многи важнији објекти – научни, културни и здравствени. Погођени су и Железничка станица, Електрична централа, Војна академија, краљев двор на Дедињу, Земунски аеродром, Генералштаб, Учитељски дом, музеј, бројне школе, болнице, библиотеке, а нарочито стамбени блокови на Теразијама, Дедињу, Бањици, Дорћолу и око Славије. Само у Народној библиотеци, која је до темеља разорена, претворено је у пепео око 350.000 књига и око 500.000 разних часописа, чија је културно-историјска вредност за српски народ била непроцењива.³

За команданта Београда постављен је пуковник Кајзенберг. Одмах по преузимању дужности он је издао наређење у којем је претио да ће стрељати таоце ако се буде пуцало на немачке војнике. Већ крајем априла нацисти су објавили да ће за једног убијеног немачког војника стрељати сто Срба. Због тога су још током априла у Београду увели праксу да држе затворенике и таоце.⁴

Сл. 3. Спомен-обележје на објекту 1

Холокауст Јевреја у окупираној Србији и Београду – стварање система логора

Антисемитизам постоји у европској традицији још од антике, а нарочито од времена појаве и ширења хришћанства. Вековима изложени предрасудама и дискриминацији, Јевреји су у новом веку од хришћанских аутора оптуживани за француску буржоаску и руску социјалистичку револуцију.

У новоствореној југословенској држави, Јевреји су добили пуну грађанску равноправност и могућност развоја, иако су нека ограничења остала. Период од 1918. до 1941. године сигурно је време јеврејског просперитета у Краљевини Југославији. Иако није била велика, ова заједница је имала значајан економски положај и видно учешће у јавном животу. Уочи Другог светског рата у

Краљевини Југославији је живело око 75 000 Јевреја, а до рата у њој се склонило око 6 000 Јевреја избеглих из Немачке, Аустрије, Чехословачке и Пољске. По ослобођењу, пописано је у Југославији 15 000 Јевреја.⁵

Питање холокауста Јевреја у окупираној Србији неодојиво је од немачке политике терора и истовремено опште немачке политике *коначног решења (Endlösung)* јеврејског питања.

Јевреји су у окупираној Србији од почетка немачке окупације били изложени све тежем терору, а у року од годину дана готово сасвим уништени. За делатност против Јевреја био је задужен посебан реферат у Гестапоу. Руководилац реферата IV Б4 – за Јевреје, као и реферата IV Б3 – за масоне, био је СС поручник Фриц Штраке. У јеврејском реферату радили су и Херберт Андорфер и Едгар Енге, будући командант и заменик команданта јеврејског логора на Сајмишту.

Непосредно под Јеврејским рефератом у београдском гестапоу била је јеврејска полиција, односно Комесаријат за Јевреје (комесар Јован Николић). Овај комесаријат био је у оквиру Управе града Београда, полицијског органа квислиншке српске управе, тј. под одсеком за јеврејска питања УГБ, којим је руководио Ото Винсет.⁶

Окупационе власти су комуницирале с Јеврејима преко Представништва Јеврејске заједнице, које је окупатор формирао уместо укинутих јеврејских установа. За председника Представништва постављен је Бенјамин Флајшер, кога је убрзо заменио Емил Дојч, а секретар је био Самуел Демајо.

Преко Оперативне групе, 16. 4. 1941. године, наређено је регистровање свих Јевреја у Београду. Регистровање и обележавање Јевреја отпочело је 19. априла исте године, под претњом смрти онима који се не пријаве.⁷

У прва три дана у Београду се пријавило 8 500, а до 13. јула 1941. године регистровано је укупно 9 435 Јевреја и 679 јеврејских радњи. С обзиром на то да је у Београду 1. јануара 1941. године живело 11 780 Јевреја, значи да се није пријавило 2 345. Већина непријављених Јевреја склонила се у италијанску окупациону зону, или се крила у Београду и у унутрашњости Србије.

Овај релативни неуспех окупаторских власти у регистровању Јевреја не би био могућ без несебичне помоћи српског становништва при њиховом бекству и скривању.⁸

После регистровања, пријављени Јевреји уведени су у спискове и сви су добили жуте траке на којима је било написано *Jude*. Нешто касније, уместо трака, добили су жуте звезде, које су морали носити на грудима и леђима. Крајем априла организован је и принуди рад за Јевреје. Увођењем принудног рада, Јеврејима је

ограничено кретање по Београду пошто су радили од седам до 17 часова. У низу поменутих мера Јеврејима је било ограничено право куповине животних намирница, забрањена им је возња трамвајима, посета позоришима, биоскопима и местима за разоноду сваке врсте.

Холокауст над Јеврејима у окупираној Србији може се поделити на две фазе, прву фазу карактеристичне уништавања (углавном после интернирања у логор Топовске шупе у Београду) готово целокупног мушког јеврејског становништва – од почетка јула до почетка децембра 1941. године. У другој фази извршено је интернирање и уништавање преосталог дела Јевреја у јеврејском логору Земун на Београдском сајмишту – од децембра 1941. до средине маја 1942. године.

Пролазни логор Топовске шупе

Према критеријумима сврхе интернације, режима и броја заточеника, можемо, уз мање измене, прихватити поделу логора у Србији на:

- логоре затворе;
- пролазне (прихватне) логоре;
- ране логоре различитих врста.

Прве две врсте логора, међу којима најчешће није било већих разлика, створене су са основном намером да се у њима изолује, подвргне тортури или ликвидира што већи број политички непожељних лица, припадника отпора, као и за спровођење геноцидног терора над Србима, Јеврејима и Ромима. Ови логори били су уједно и резервоар таоца за стрељања, а неки су били тако уређени да су по много чему били слични немачким концентрационим логорима. Њихови заточеници масовно су стрељани у окупаторским репресалијама, а од пролећа 1942. године упућивани су и у логоре ван Србије.

Логори Топовске шупе на Аутокоманди, Сајмиште на левој обали ушћа Саве у Дунав, касарна 18. пешадијског пука на Бањици и Малишића циглана на Звездари обележили су на сасвим посебан начин судбину Београда. Била је то једина престоница у окупираној Европи на чијем су урбаном тлу формиран концентracиони логори.

Мрежа немачких логора у окупираној Србији створена је дуж стратешких сувоземних и речних комуникација, а служила је, с једне стране, за остваривање циљева Трећег рајха у самој Србији, а с друге, била је део мреже логора у Рајху и у земљама које су Немци окупирали.

Органи немачке Полиције безбедности, а пре свега Гестапоа, управљали су скоро свим логорима у Србији. Мрежа немачких логора углавном је формирана до пролећа и лета 1942. године у Србији и Банату. Главни логори, прве две врсте (логори – затвори и пролазни логори), били су у Београду, Шапцу, Нишу, Зрењанину

и Зајечару. Истовремено, довршена је и мрежа радних логора; чинили су је логори око рудника у источној Србији (Бор, Костолац) у Трепчи и у Лиси.

Као и другде, и у окупираној Србији значајну улогу у организовању и чувању радних логора, поред полицијских органа, имала је и војнопривредна организација Тот (*Organisation Todt*)⁹.

Првобитна идеја окупационих снага, да се на подручју Сремске Митровице у Засавици формира централни логор за све интерниране, капацитета до 500 000 заточеника, напуштена је због честих поплава тог подручја и затвореници се смештају у већ постојеће објекте у Београду и Србији.

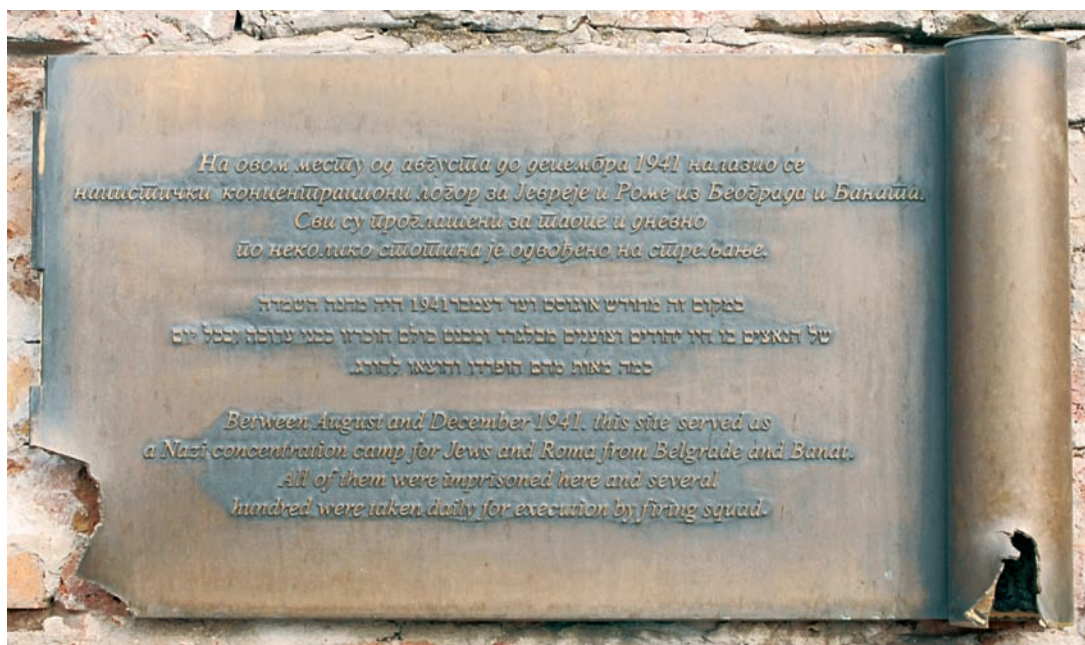
Јеврејски пролазни логор Топовске шупе у Београду налазио се на Аутокоманди на Вождовцу, у Табановачкој улици бр. 1.

Имање београдског трговца Никола Стефановића откупило је Министарство војно почетком осамдесетих година 19. века и на њему подигло поткивачку школу, полигон за артиљеријско вежбалиште, склониште за топовска оруђа, објекте за војску и штале за коње. Између два светска рата касарна је носила назив „касарна краљевића Андреја“.¹⁰

Одмах након окупације ови објекти су служили за привремени смештај српских избеглица, којих је у другој половини јула 1941. године ту било око 1 200.¹¹ Након збрињавања српских избеглица у два објекта (коњушнице) ове војне касарне, заточени су, по депортовању у Београд, банатски Јевреји. Око броја Јевреја депортованих из Баната постоје разлике у изворима и литератури. Процене се крећу од 2 000 до 4 000 особа.¹² Ако имамо у виду да је према извештају Фелдкомандантуре 599 Београд команданту Србије, од 18. септембра 1941. године, у Београду међу 410 000 становника регистровано 11 628 Јевреја, а да их је, средином јула 1941. године било 9 435 (од њих је око 200 стрељано тог месеца, а исто толико непосредно пре овог извештаја), највероватније је из Баната у Београд депортовано око 3 300 Јевреја свих узраста. Представништво јеврејске заједнице у Београду очекивало је долазак 3 600 Јевреја из Баната.¹³

По депортовању у Београд, банатски Јевреји су пописани, преко Представништва јеврејске заједнице организован је њихов смештај и исхрана по јеврејским кућама и у Ашкенаском храму у Космајској улици (Маршала Бирјугова). У Београду је 22. августа 1941. године, почело масовно хапшење јеврејских мушкараца старијих од 14 година, прво банатских, па београдских. Најмасовније хапшење извршено је 3. септембра 1941. године, на плацу иза пожарне команде, на Ташмајдану (на месту где се сада налази базен). Том приликом у логор су одведени болесни и стари, а у радне јединице радно способни.

Сл. 4. и 5. Меморијал и спомен-обележје страдалим Јеврејима и Ромима

Затвореници су били смештени у две двоспратне зграде, бивше коњушнице, саграђене 1927. године.

На том прилично скученом простору било је смештено просечно око 1 400 Јевреја. Поред лежаја на самом поду, били су направљени и лежаји од дасака у висини коњских јасала. Мучење логораша вршено је у поткровљу једног од објеката, у простору ограђеном бодљикавом жицом. Вешање и спаљивање одеће и опреме убијених затвореника вршено је на простору између два логорска објекта. Ове зграде у којима је логор био смештен Немци су оградиле високом дрвеном оградом, која је одвајала логорски простор од објекта у

којима су биле радионице за немачку војску, тзв. ХКП – 533, менза за раднике, немачка стража, магацини и друге помоћне просторије.

Логор је имао немачку команду и стражу, а био је под Јеврејским рефератом Гестапоа. Унутрашњу управу логора имали су сами Јевреји. О исхрани заточеника бринуло се Представништво јеврејске заједнице. Део трошкова за њихову исхрану делимично је сносила и Општина града Београда.

О тешком стању и патњама заточених сведоче малобројне писане поруке логораша, као нпр. поруке које је Виктор Кризбахер упутио својој жени Рози, исписане

на пет листића цепног календара. Он тражи да му донесе дувана, шал, свећу, зимски капут: „Пази на децу, мени је тешко, много је зима и гладан сам. Ударио сам се па ме боли, ја ћу доћи али не знам када. Само пази на децу.“¹⁴ Из овог логора Немци су повремено, пошто је био препун, одводили затворенике и у Бањички логор. У притвореничким књигама Бањичког логора већ 14. септембра 1941. године уписано је 187 београдских Јевреја. Према сведочењу доктора Стефана Ђелинеа, ова група је у немачкој картотеци добила ознаку *црни јахач*, што значи да су стрељани. Могуће је да је ова група бројала и више особа, јер је управо у то време на месту Троструки Сурдук, три километра од Бежаније ка Сурчину стрељано 240 Јевреја.¹⁵

До 20. октобра 1941. године, углавном је завршено интернирање јеврејских мушкараца из Београда и Србије. У логору Топовске шупе заточени су и ромски мушкарци ухапшени у низу рација у Београду: 27. октобра у Маринковој бари, на Чубури, у Јатаган мали, Булбулдеру, Миријеву и Вишњици. Став немачких окупационих власти према Ромима био је да би требало затворити и ликвидирати само Роме „чергаре“.

Све покушаје бекства Немци су кажњавали смрћу. Тако су три млада Јеврејина која су успела да побегну, ухваћена приликом покушаја да пређу Саву код Умке. Пошто су враћени у логор, подигнута су вешала између логорских објеката, где су ликвидирани пред осталим затвореницима. Осујеђено је такође и бекство 12 имућнијих Јевреја из логора, који су у немачком камиону ухапшени у Земуну.¹⁶

Расположива документа показују да је систематско стрељање Јевреја и Рома почело већ септембра 1941. године. Таоци су узимани из логора код Топовских шупа. Стрељања су тада била појединачна и мањег обима, док су у октобру и новембру постала масовна. После убиства 21 немачког војника код Тополе, генерал Беме, немачки војни заповедник за Србију, наредио је 4. октобра да се, ради одмазде за побијене војнике, стреља 2 100 затвореника. Издавши ову наредбу, он препоручује, да се затвореници узму из концентрационих логора у Шапцу и Београду. У току октобра у Београду и околини стрељано је преко 2 000 Јевреја. Стрељања су вршена у неколико наврата и на различитим локацијама. Тако је 9. октобра стрељано 180 лица; 11. октобра – 269; 17. октобра стрељано је 200 Јевреја и комуниста због убиства два припадника немачких оружаних снага на улицама Београда; 27. и 30. октобра стрељано је око 2 000 људи. О овом стрељању у селу Јајинци поручник Валтер у једном свом извештају каже: „У договор са надлежном СС командом, преузео сам из Београдског логора за интернирце изабране Јевреје, односно Цигане... Копање рака одузима највише времена, док се само стрељање обавља врло брзо (100 људи за 40 минута)“.¹⁷

Да би прикрили масовне злочине, Немци су затворенике лажно обавештавали да их одводе на рад у Аустрију или у друге логоре, делећи им чак лопате и мотике. Места ликвидација често су мењали тако да бележимо најмасовнија стрељања у Јајинцима, у селу Јабука код Панчева, Бубањ потоку, Бежанији, у шуми код Делиблатске пешчаре и другде. На овако бруталан начин мушкарци Јевреји врло брзо су ликвидирани.

Средином новембра 1941. године, у логору Топовске шупе остало је највише 200 до 300 Јевреја. Желећи да коначно реше јеврејско питање, ликвидацијом јеврејских жена, деце и стараца, окупациона немачка власт доноси одлуку о отварању новог логора на Сајмишту. После одлуке о претварању Сајмишта у логор, предузете су хитне мере да се сви преостали Јевреји сакупе и транспортују у логор. Почетком децембра јеврејска полиција издала је наређење да сви Јевреји без разлике дођу 8. децембра 1941. године у полицију и да са собом понесу најпотребније ствари. Прва група јеврејских жена, деце и стараца упућена је у логор 8. децембра 1941. године у девет часова ујутру.¹⁸

Већ је 12. децембра цела јеврејска заједница била смештена у логор на сајмишту и њима су придодати преостали Јевреји из логора код Топовских шупа и логора на Бањици. Јануара 1942. године почело је довођење јеврејских жена и деце из целе Србије. Појединачне групе пребациване су из Шапца, Ниша, Крагујевца, Косовске Митровице и Новог Пазара. Процес потпуне ликвидације Јевреја тиме је улазио у своју последњу најтрагичнију фазу. На улицама Београда нису се више могли видети Јевреји. Немачки генерал Турнер, војни заповедник Србије, у извештају од 29. августа 1942. године заменику Југоистока генералу Леру, са задовољством и олакшањем констатује: „Србија је једина земља у којој је решено питање Јевреја и Рома.“

Епилог

Након пресељења последњих заточеника из логора Топовске шупе у новоформирану „Јеврејски логор у Земуну“ на Старом сајмишту, логорски објекти су враћени у првобитну функцију, за потребе немачке окупационе војске.

Ослобађањем Београда октобра 1944. године, цео војни комплекс Аутокоманде био је додељен ЈНА, која га користи све до данашњих дана. У међувремену, поједини објекти из овог комплекса, међу њима и објекти у којима је био логор, изнајмљују се разним предузећима и приватним фирмама.

Завод за планирање развоја града Београда предвидео је 1979. године изградњу комплекса објеката, аутобуске станице „Југ“ на простору где се налазе зграде бивше касарне, а у којима је био смештен пролазни логор Топовске шупе. Пројекат за изградњу станице „Југ“

Сл. 6. Водена барака, саграђена 1950. године на месту где су подигнута вешала за егзекуцију логораши, између објеката 1 и 2

предвиђао је рушење свих затечених објеката на том простору. Тим поводом стручњаци Завода за заштиту споменика културе града Београда израдили су елаборат конзерваторских услова за овај простор. На стручном већу ЗЗСКГБ поводом пројекта станице „Југ“ била су изражена два става:

- да се задржи један од објеката где је био смештен привремени логор Топовске шупе;
- да се објекти поруше, а на том месту постави спомен-обележје.

Проблем обележавања логора Топовске шупе разматрали су на заједничком састанку представници Градског одбора СУБНОР-а Београда, Републичког одбора СУБНОР-а Србије, Завода за планирање развоја града Београда и Завода за заштиту споменика културе града Београда, 4. априла 1979. године. У закључцима је предложено да се изврши ревизија урбанистичког решења комплекса, прибављеног путем конкурса и детаљног урбанистичког плана, као и архитектонског решења аутобуске станице да би се, по могућности, сачувао бар један од аутентичних објеката. Ако се тај предлог не буде остварио, предложено је да се на месту где је био логор постави спомен-обележје.¹⁹

Од изградње комплекса објеката аутобуске станице „Југ“ убрзо се одустало, и логорски објекти су током времена често мењали намену, кориснике и физички пропадали.

Поводом обележавања десетогодишњице устанка у Србији, 1951. године, на једном од објеката логора Топовске шупе подигнута је спомен-плоча палим друговима у борби за ослобођење отаџбине. На спомен-обележју нема никаквог помена да је ту био логор.

Меморијал страдалим Јеврејима и Ромима постављен је 2005. године на ободни зид, према решењу инж. арх. Александра – Саше Нећака; извођач решења меморијала био је ЈКП „Зеленило Београд – Биро за развој и пројектовање“.

Планом детаљне регулације дела централне зоне просторне целине подручја Аутокоманда планирана је изградња око 240.000 квадрата стамбеног и пословног простора. Компанија „Delta real state“ планира изградњу комплекса комерцијалне зоне у којој ће бити пословни простор претежно комерцијалног садржаја – трговина, угоститељство, туризам, занатство и пословне и финансијске услуге.

Планом су просторно и функционално предвиђене две зоне. У првој зони, која се налази на крајњем западном делу локације, градиће се већи комплекси са објектима пословно-комерцијалне делатности обавезујуће спратности приземље плус четири спрата и пословним кулама спратности приземље плус 21 спрат. У оквиру ове зоне предвиђен је мали меморијални део посвећен жртвама Другог светског рата, а локација је у непосредној близини места привременог логора Топовске шупе.

НАПОМЕНЕ:

- 1] Војин Димитријевић, *Оглед о људским правима и државном терору*, Београд, 1985, 111, 136.
- 2] Еуген Коген, *Држава СС-а. Систем немачких концентрационих логора*, Загреб, 1982, 33, 34.
- 3] *Историја Београда*, група аутора, Београд, 1995.
- 4] Архив Војноисторијског института, извештај шефа Ајнзац групе из Београда, опуномоћеника спољних послова Бенцлера, од 5. 5. 1941.
- 5] Јаша Романо, *Јевреји Југославије 1941–1945. Жртве геноцида и учесници НОР-а*, Београд, 1980.
- 6] Јеврејски историјски музеј, Београд (ЈИМ), рег. бр. 6210: *Градско поглаварство Београд, Техничка дирекција – старешинама свих рејона*, Београд, 17. 5. 1941.
- 7] Андрија Раденић, *Методи немачке и квислиншке страховладе у Београду 1941. године*, Годишњак града Београда, VIII (1961) 334.
- 8] Лазар Ивановић, *Терор над Јеврејима у окупираном Београду 1941–1942*, Годишњак града Београда, XIII (1966), 291.
- 9] *Организација Тот*, Војна енциклопедија, Београд, VI, 1973, 442.
- 10] Др Дивна Ђурић-Замоло – мр Светлана Б. Недић, *Стамбени делови Београда и њихови називи до 1941. године*, Годишњак града Београда, XL/XL1, 68. – Вождовац је део Београда између Трга ослобођења, Булевара ослобођења, Бањице, насеља Браће Јерковић и Душановца. У 19. веку територија данашњег Вождовца, односно терен који се од Торлака спушта ка Београду називао се Врачар. На плану околине Београда из 1895. године Милутин Мишковић је простор где је данас почетак улице Војводе Степе означио називом Калдрма, а подручје које се пружа према Бањици обележио именом Врачар. Прва грађевина на овој територији била је механа београдског трговца Николе Стефановића, подигнута око 1870. године на ливади дуж Мокролушког потока (данас улица Стевана Првовенчаног) до Крагујевачког друма (данас Булевар ослобођења). Највећи део тог простора сада заузима саобраћајна петља код Аутокоманде.
- 11] *Ново време*, 32, 18. 6. 1941. године.
- 12] Др Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1945*, Београд, 1970, 83.
- 13] ИАБ, ОГБ, ИНВ. Бр. 2: *Представништво јеврејске заједнице – Председнику општине града Београда*, Београд, 17. 8. 1941.
- 14] ЈИМ, Рег. бр. 3401 сигнатура к 24 – 2а 1/7.
- 15] *Саопштење бр. 44*, Државна комисија за утврђивање злочина и њихових помагача, Београд, 1945, 511.
- 16] Завод за заштиту споменика културе града Београда, КУ – 391/1.
- 17] *Злочини фашистичких окупатора и њихових помагача против Јевреја у Југославији*, Београд, 1952, 22–23.
- 18] Историјски архив Београда (ИАБ), писмо Хилде Дојч Нади Новак од 7. 12. 1941. године.
- 19] ЗЗСКГБ, КУ – 392/1.

THE TOPOVSKE ŠUPE TRANSIT CAMP

As in other countries occupied by the Third Reich, Jews in Serbia were subjected to cruel oppression: registering, marking, various forms of discrimination and humiliation, forced labour, seizure of property, confinement and extermination. These oppressive measures were in part taken against the Roma as well. At the first signs of resistance and sabotage, the Nazis accused the Jews of being instigators and, partly, leaders of the resistance movement. As a result, Jewish men, along with Serbs, were executed by firing squads in mass reprisals in the summer and autumn of 1941.

One of the first steps taken by the German military occupation authorities in Belgrade was to set up camps for Jews, consistent with the Nazi *Endlösung* (Final Solution) policy. Thus three camps were established: Topovske Šupe (Cannon Shed), Banjica and Sajmište (Fairgrounds), in which about 14,800 of pre-war Belgrade's 17,800-strong Jewish community perished. Genocidal terror against the Jews in occupied Serbia and Belgrade may be divided into two stages. The first is marked by the extermination of almost the entire Jewish male population in the Topovske Šupe Camp between early July and December 1941. In the second, between December 1941 and May 1942, the rest of the Jewish women, children and elderly were interned and exterminated in the Zemun Jewish Camp at the Fairgrounds.

More than 6,000 Jews and Roma perished in the Topovske Šupe Camp alone. The obvious purpose of the camp, which was in use a little over three months, was to serve as an inexhaustible source of hostages intended for forced labour and extermination.

The Topovske Šupe Memorial (under preliminary protection as Topovske Šupe Transit Camp, No 4 in the Individual Structures Catalogue) is a city-level project. The Monument Designation Proposal recently compiled by the CHPI of Belgrade suggests that the surviving structures of the former camp should be revitalized so as to accommodate the Genocide Museum and an associated space serving educational and exhibition purposes. Preservation and regular maintenance of the existing Topovske Šupe commemorative marker is also envisaged and expected.

The site possesses a commemorative and cultural-historical value. As the camp where Jews and Roma had been confined, tortured and murdered before the Fairgrounds Camp was established, it is a testimony to the early organization of the Nazi German occupation authorities in Belgrade in pursuing the general "Final Solution" policy. The surviving camp buildings and the commemorative marker perpetuate the memory of genocide victims, of the suffering and death of Belgrade's Jews and Roma during the Second World War.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1 Autokomanda: immediate surroundings of camp buildings. Buildings that housed German army workshop "HKP-533" (photograph taken in 1979)

Fig. 2 Camp Building 1

Fig. 3 Commemorative sign on Building 1

Figs. 4 and 5 Memorial and commemorative marker to Jewish and Romani Holocaust victims

Figs. 6 Water barrack built in 1950 on the site of the former gallows for executing prisoners between Buildings 1 and 2